

х рр. ХХ ст. дозволив Білорусії зберегти незалежність. Попри певну радикальність такої позиції, вважаємо, що вона має право на існування, оскільки в умовах жорсткої кризи, в яких перебувала соціально-економічна система країни, та при наявності активних і геополітично агресивних сусідів молода незалежна держава дуже легко могла втратити статус самостійної.

Інша річ, що в сучасному світі авторитарний політичний устрій країни розглядається як найменш конкурентоздатний, а тому для майбутнього розвитку Республіки Білорусь впровадження демократичних інститутів є об'єктивною необхідністю. Проте в реаліях кінця ХХ ст. його можна вважати як прийнятну плату за збереження незалежності. Очевидно також і те, що дана тема є дискусійною та містить значний потенціал для свого подальшого наукового дослідження.

Використані джерела та література:

1. О государственном суверенитете Белорусской Советской Социалистической Республики. *Ведомости Верховного Совета Республики Беларусь*. 1991. № 31. С. 536.
2. Конституция Республики Беларусь/Первоначальная редакция. URL: https://ru.wikisource.org/wiki/Конституция_Республики_Беларусь/Первоначальная_редакция
3. Linz J., Stepan A. Problems of Democratic Transition and Consolidation. Southern Europe, South America and Post-Communist Europe. Baltimore and London, Johns Hopkins University Press, 480 p.

В.М. Розумюк

к.політ.н., старший науковий співробітник,
провідний науковий співробітник
ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України»

СПЕЦИФІКА ЕВОЛЮЦІЇ КИРГИЗСТАНУ У ПОСТРАДЯНСЬКИЙ ПЕРІОД

Досліджено специфіку суспільно-політичних трансформацій в Республіці Киргизстан наприкінці ХХ – на початку ХХІ століття. Визначено, що особливості їх еволюції і вектор розвитку обумовлені цивілізаційною приналежністю та соціальною структурою киргизького суспільства, історичними традиціями і рівнем економічного роз-

витку країни, а також динамікою геополітичних процесів у даному регіоні. Констатовано формування усталеного циклу суспільно-політичного життя Киргизстану революція-авторитаризм-революція. Зроблено висновок, що кланова гетерогенність киргизького соціуму унеможливує консолідацію абсолютної влади в одних руках.

Ключові слова: Киргизстан, суспільство, трансформація, революція, клани, конституція.

Specificity of the Evolution of Kyrgyzstan in the Post-Soviet Period

Specificity of the social and political transformations in the Kyrgyz Republic at the end of the 20th - early 21st centuries is studied. It is determined that the peculiarities of their evolution and vector of the development are due to the civilization characteristic and social structure of the Kyrgyz society, historical traditions and level of economic development of the country, and the dynamics of geopolitical processes in the region. It is ascertained the formation of an established cycle of social and political life of Kyrgyzstan revolution-authoritarianism-revolution. It is concluded that the clan heterogeneity of the Kyrgyz society makes it impossible to consolidate absolute power in one hand.

Key words: Kyrgyzstan, society, transformation, revolution, clans, constitution.

Кінець 80-х – початок 90-х років ХХ ст. став періодом колапсу комуністичних режимів у Східній та Центральній Європі та розпаду Радянського Союзу. В цей час у західній політичній науці сформувався своєрідний дослідницький напрямок – «теорія демократизації» або «література про перехід» (transition literature), в межах якого фахівці різних суспільно-гуманітарних дисциплін намагалися визначити основні засади трансформації тоталітарних і авторитарних режимів [1-6].

Наголошуючи на глобальному відродженні теорії і практики демократії, яке водночас супроводжувалось самодискредитацією комуністичної системи та інших диктатур як «африканського соціалізму» та «бюрократичного авторитаризму», значна частина робіт початку 1990-х рр. була позначена надмірним месіанським запалом, коли сучасна демократія витлумачувалась не як «політична домовленість, з

якою можна погодитись чи заперечити, а як доля, нове і усюди проникаюче звільнення» [7].

Зокрема, в одній зі своїх найвідоміших праць авторитетний американський політолог С. Хантінгтон охарактеризував ці вражаючі зміни як «третю хвилю демократизації», яка піднялась 25 квітня 1974 р. в Лісабоні (Португалія) і наче снігова куля покотилась по всьому світу, захоплюючи на своєму шляху все нові й нові регіони [8], а відомий філософ Ф. Фукуяма у своїй знаменитій праці з провокаційною назвою «Кінець історії» охарактеризував демократизацію як незворотну іманентну тенденцію сучасного світу – завершення ідеологічної еволюції людства та універсалізацію західної моделі ліберальної демократії як кінцевої форми правління, в той час як недемократичні суспільства будуть витіснені в позаісторичний світ [9].

Натомість, суспільна еволюція та політична трансформація в пострадянських республіках Середньої Азії стали наочним запереченням поширених на початок 90-х років ХХ ст. ілюзій «демократичного транзиту». Замість очікуваних процесів лібералізації та модернізації, культурно-цивілізаційна специфіка суспільств цього регіону привела до формування авторитарних політичних режимів в найгірших традиціях азійського деспотизму, реставрації по суті традиційної моделі ханської влади з відсутністю механізмів стримувань і противаг, швидкої деградації соціуму до середньовічних зразків клановості і трайбалізму, тріумфу ідей ісламського відродження та релігійного фундаменталізму.

Характеризуючи специфіку еволюції Киргизстану у пострадянський період, передусім слід зазначити, що вживання сучасної політичної термінології (нація, президентська республіка, парламентська демократія) по відношенню до цієї країни носить доволі умовний характер, оскільки йдеться про кочовий народ, який був комуністичною владою насильно примушений до осілого способу життя («посаджений на землю») менше ніж століття тому і який зберіг потужні «залишки» родоплемінного устрою і феодалного ладу. Киргизьке суспільство складається з племен і родів, серед переважної більшості населення домінує кланова ідентичність і релігійна ментальність.

З політичної точки зору Киргизстан поділений на два традиційних конкуруючих регіони – Південь і Північ – з різною історичною долею та ментальністю населення (переважно світська на півночі, схильна

до релігійного фундаменталізму на півдні). Ще до завоювання Російською імперією політичні еліти (беки, баї) Півдня боролись за владу в Кокандському ханстві, тоді як очільники Півночі (лідери племені сарибагиш) вважались їх доволі умовними васалами і самі намагались об'єднати всіх киргизів під власною гегемонією. Сучасна політична система значною мірою сформувалася ще в радянські часи в процесі конкуренції північного чуйсько-ісиккульського і південного ошського кланів. Щоб втримати стабільність, Москва була змушена балансувати та узгоджувати республіканські владні призначення, по черзі змінюючи представників Півдня та Півночі на відповідальних посадах в Республіканському ЦК комуністичної партії і міністерствах. Після здобуття незалежності та зникнення зовнішнього «балансиру» боротьба за владу між кланами Півдня та Півночі лише загострилася, тож від 1992 р. час від часу з'являються розмови про громадянську війну та розкол країни на дві частини.

Серед усіх середньоазійських деспотій Киргизстан є єдиною «демократією» (різні правозахисні організації характеризують політичний устрій країни як «гібридний режим»), на відміну від авторитарних диктатур своїх сусідів. Просто ця «демократія» має середньовічний характер, оскільки кланова гетерогенність соціуму унеможливує консолідацію абсолютної влади в одних руках. Кожна впливова суспільна група (рід, клан, плем'я) має свою кишенькову партію, яка входить до широкої південної чи північної коаліції. Відповідно партійна конкуренція, парламентська боротьба та виборчий процес є цілком реальними та дозволяють провідним суспільним акторам мирно вирішувати складні питання доступу до влади і матеріальних ресурсів, уникаючи самовбивчої боротьби на знищення. Саме тому фальсифікація виборів викликає настільки жорсткий і рішучий протест, адже грубо порушує усталений міжклановий консенсус.

Разом з тим, не слід надто ідеалізувати і захоплюватись киргизською «демократією», адже суспільно-політичні трансформації в Республіці Киргизстан впродовж останніх десятиліть розвивались в найкращих традиціях трайбалізму, як би кланова боротьба не маскувалась під гаслами «повалення комунізму», «кольорової революції» чи «народного повстання». Слабкість і бутафорський характер багатьох державних інститутів призвели до поширення політичного впливу різноманітних мафіозних угруповань, в результаті чого будь-

який місцевий клан цілком заслуговує на прикметник кримінальний, а наркотрафік і виробництво марихуани (Чуйська долина) вже давно сягнули промислових обсягів. Призначення близьких родичів та кримінальних «авторитетів» на високі державні посади перетворилось в усталену і, навіть, буденну практику функціонування киргизької кланової «демократії».

Сама історія засвідчує надзвичайну нестабільність політичного устрою Киргизстану. За 30 років незалежності відбулись вже три повномасштабні «революції» (2005 р., 2010 р., 2020 р.), і це не враховуючи 11 конституційних референдумів, які завжди передували змінам Конституції [10]. Вже перший президент Киргизстану Аскар Акаєв, який прийшов на цю посаду як колишній голова Академії наук Киргизької РСР і спочатку видавався для всіх ключових політичних сил прийнятною і компромісною фігурою, п'ять разів (в 1994, 1996, 1998, 2001 і 2003 рр.) ініціював перегляд Конституції 1993 р. задля збільшення своїх повноважень. Рептильні ЗМІ пострадянського простору яскравими барвами змальовували особу представника Північного клану Акаєва як «ліберала і демократа», «киргизького академіка Сахарова», «вченого-дисидента на політичному Олімпі» та «філософа на царському троні», проте його правління нічим принципово не відрізнялось від авторитарних колег з інших пострадянських республік Середньої Азії. Якщо в перші роки свого правління Акаєв намагався проводити зважену і компромісну політичну лінію, то пішовши на третій президентський термін і фальсифікувавши парламентські вибори у лютому 2005 р., він перейшов «червону лінію». Опозиція, яка «програла» на виборах партії, членами якої були діти Акаєва, і взагалі не потрапила до Парламенту, влаштувала масштабні акції протесту, що дістали назву «Тюльпанової революції», в результаті чого Акаєву довелося тікати з країни.

З метою уникнення подібних подій в майбутньому, лідери Північної і Південної коаліції кланів спробували дійти компромісу: в президенти на позачергових виборах балотувався Курманбек Бакієв (Південь), який після перемоги мав призначити Фелікса Кулова (Північ) прем'єр-міністром. Сторони дотримали обіцянок, проте вже через рік президент Бакієв вступив у жорсткий конфлікт з власним прем'єром і головою парламенту. Позбавивши їх посад, Бакієв в 2007 р. провів референдум з нової редакції Конституції (76,1% го-

лосів «за»), за якою де факто була встановлена владна модель президентської республіки. В 2009 р. Бакієв здобув блискучу «перемогу» на президентських виборах, набравши 77% голосів виборців. Втім, вже наступного 2010 р. масові заворушення у м. Талас дали старт новій революції в Киргизстані. Спроби потопити заколотників у крові (за офіційними даними було вбито 84 особи, поранено близько 1,5 тис.) зазнали закономірного фіаско, тож вже Бакієву довелось тікати з країни.

Намагаючись запобігти повторенню пройденого, тимчасовий уряд на чолі з Розою Отумбаєвою провів референдум щодо нової редакції Конституції. Форма правління змінювалася на парламентську республіку, кількість депутатів збільшено з 90 до 120 (причому жодна партія не могла розраховувати зайняти більше 65 місць), повноваження президента були суттєво скорочені, а термін його правління обмежений однією каденцією у 6 років без права переобрання. Обраний за цією Конституцією (представник Півночі) Алмазбек Атамбаєв став першим і поки що єдиним президентом Киргизстану, який добровільно пішов з посади по завершенню терміну повноважень, а не був скинутий в результаті народного повстання. Щоправда, це все одно не врятувало його від серйозних неприємностей.

Атамбаєв прагнув цивілізовано передати владу своєму багатолітньому політичному союзнику і близькому другу Сооронбаю Жеєнбекову (представнику Півдня), який був зобов'язаний йому своєю політичною кар'єрою. І його план (до певної міри) спрацював. Проте вже за два роки, після того як обраний ним наступник переміг на президентських виборах, Жеєнбеков розпочав наступ на бізнес клану Атамбаєва. Колишнього президента позбавили недоторканості і ув'язнили на 11 років за звинуваченням у корупції та інших майнових злочинах [11], його сестра отримала 9 років з конфіскацією майна, чимало інших відомих політиків і колишніх чиновників потрапили до тюрми. Жеєнбеков за допомогою репресій і політичних комбінацій спробував підпорядкувати собі все політичне поле країни. Ну і вже традиційно, відбулась фальсифікація парламентських виборів в жовтні 2020 р. (з 2,8 млн. виборців понад 500 тис. осіб взяли «відкріпні» талони для голосуванні на інших ділянках), коли дві третини місць отримали дві пропрезидентські партії, а опозиціонери залишилися поза парламентом, завершилась новою революцією.

Садир Жапаров (представник Півночі), який в результаті революції вийшов з колонії на свободу, в результаті сумнівної юридичної процедури був призначений на посаду прем'єр-міністра, а 10 січня 2021 р. переміг на позачергових президентських виборах. Він вже встиг ініціювати перегляд Основного закону на конституційному референдумі (голосів «за» 81%). Знову відбувся перехід від парламентської до президентської моделі правління, кількість депутатів скорочена з 120 до 90, задля ослаблення парламенту утворено суспільно-громадське представницьке зібрання – народний Курултай, який збирається за ініціативи президента, а самому президенту суттєво розширено повноваження та дозволено обиратись на два терміни (по 5 років) підряд. Опоненти Жапарова вже охрестили його творіння «Ханституцією» [12], тож найближче політичне майбутнє Киргизстану видається доволі прогнозованим.

Підсумовуючи, можна констатувати формування усталеного циклу суспільно-політичного життя Киргизстану. В результаті революційних подій лідер широкої коаліції кланів Півночі або Півдня приходить до влади, починає процес формування власного авторитарного режиму, втрачає підтримку своїх союзників, а невдовзі – і владу в результаті революції. Кланова гетерогенність киргизького соціуму унеможливорює консолідацію абсолютної влади в одних руках. Практичний досвід спроб цивілізованого транзиту влади і реалізації політичних компромісів в Киргизстані засвідчує їх принципову неможливість через слабкість і бутафорський характер державних інститутів, специфіку місцевої політичної культури, історичні традиції, особливості національного (а також регіонального) менталітету та структури соціуму.

Використані джерела та література:

1. Lijphart A. The Southern European Examples of Democratization: Six Lessons for Latin America. *Government and Opposition*. 1990. № 25. P. 68-84.
2. Di Palma G. Why Democracy Can Work in Eastern Europe? *Journal of Democracy*. 1991, № 1. P. 28-43.
3. Freedom in the World: The Annual Survey of Political Rights and Civil Liberties, 1994-1995. New York: Freedom House. 695 p.
4. Brzezinski Z. The Grand Failure: The Birth and Death Communism in the Twentieth Century. New York: Collier Books, 1990. 304 p.
5. How to Establish a Democracy or Improve the One You Now Have: A Practical Guide for Developing Essen. Ed. by W.E. Boek. Arlington: College of Democracy, 1993. 414 p.

6. Diamond L. Promoting Democracy in the 1990-s: Actors and Instruments, Issues and imperatives. A Report to the Carnegie Commission on Preventing Deadly Conflict. Carnegie Corporation of New York, December, 1995. 75 p.
7. The Global Resurgence of Democracy. Ed. by Larry Diamond and Marc F. Plattner. Baltimore and London: The Johns Hopkins University Press, 1993. 336 p.
8. Huntington S. The Third Wave. Democratization in the late Twentieth Century. Norman and London: University of Oklahoma Press, 1991. 366 p.
9. Fukuyama F. The end of history and the last man. New York: The Free Press. A Division of Macmillan, Inc., 1992. 464 p.
10. Не опять, а снова. Каждая новая власть страны переписывает Конституцию. URL: https://24.kg/vlast/188345_neopyat_asnova_kajdaya_novaya_vlast_stranyi_perepisyvaet_konstitutsiyu/
11. 11 лет тюрьмы для экс-президента: как Атамбаев провалил операцию «Преемник». URL: <https://www.dw.com/ru/11-лет-тюрьмы-для-экс-президента-как-атамбаев-провалил-операцию-преемник/a-53941735>
12. «Stop ханституция». Возле Белого дома проходит митинг против новой Конституции и за роспуск парламента. URL: <https://limon.kg/ru/news:74001?from=limon&place=search&sth=84e5a65d9540005e76a63edd1a00311b>

О.М. Цапко

к.і.н., доцент

провідний науковий співробітник

ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України»

ТОТАЛІТАРНИЙ ХАРАКТЕР ФОРМУВАННЯ ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ ТУРКМЕНИСТАНУ У 90-Х РР. ХХ СТ.

В статті доводиться, що на сьогоднішній день Туркменістан є чи не єдина з держав, в якій успадкована від СРСР тоталітарна модель не лише не була знищена, але й навпаки лягла в основу формування власної політичної системи. Автор також виділяє чотири основні характеристики, які вказують на тоталітарний характер державного устрою сьогоденного Туркменістану. Як результат, все це загалом призводить до ще більшого відставання країни від сучасного світу, перетворює у сировинний придаток економік розвинутих країн, формує її негативний зовнішньополітичний імідж.

Ключові слова: Туркменістан, тоталітаризм, нейтралітет, державне управління, етнічна група, «самобутнє туркменське суспільство».